

Oppdragsgiver: Nedre Romerike avløpsselskap IKS
Oppdragsnavn: A110102 FP Inntak og Hammeren
Oppdragsnummer: 631447-08
Utarbeidet av: Kjell Arne Valvik
Oppdragsleder: Natalia Rodriguez
Dato: 21.12.2023
Tilgjengelighet: Åpent

Notat RIM04 - Kulturminner og kulturmiljø A110102 FP inntak og Hammeren

Sammendrag

1. Kulturminner og kulturmiljø

- 1.1. Dagens situasjon - Kulturhistoriske verdier i plan- og influensområdet
- 1.2. Planforslagets virkninger for kulturminner og kulturmiljø
- 1.3. Skadereduserende tiltak

Kilder

Versjonslogg:

02	21.12.23	Opprettet etter KS	KAV	MS
01	17.10.23	Notat kulturminner og kulturmiljø som grunnlag for planbeskrivelsen	KAV	MS
VER.	DATO	BESKRIVELSE	AV	KS

Sammendrag

Bingen lense, i sammenheng med andre kulturminnelokaliteter i området, er **vurdert å ha nasjonal verdi** som representanter for virksomheter og næringer som har vært vesentlige for Norges utvikling som industrinasjon, og for utviklingen av det moderne Norge. Både kunnskapsverdi, opplevelsesverdi og bruksverdi er vurdert som stor. Samlet er kulturminnene og kulturmiljøet i plan- og influensområdet vurdert til **stor verdi**.

Planforslaget er vurdert til å ha ubetydelig påvirkning på kulturminner på land – gravminner fra bronsealder/jernalder og bygninger og bygningsmiljø. Automatisk fredet båt (båndlegging) ligger i god avstand til tiltak innenfor planen, og blir ikke berørt.

Tiltakene i planen er vurdert til ubetydelig påvirkning på sammenhengene mellom de ulike elementene og lesbarheten i det kulturhistoriske landskapet.

Ingen kjente kulturminneverdier blir direkte berørt av planforslaget. Virkningene er knyttet til noe nærføring og negativ visuell påvirkning på enkeltelementer innenfor et større sammenhengende kulturmiljø. Samlet er virkningene av planforslaget vurdert til å ha **ubetydelig negativ virkning for kulturminner og kulturmiljø**. Det vil være noe mer negativ påvirkning på kulturminner og kulturmiljø i anleggsfasen.

1. Kulturminner og kulturmiljø

Fagtemaet omhandler både kulturminner og kulturmiljø som er automatisk fredet etter kulturminneloven, vedtaksfredet etter kulturminneloven, vernet etter plan- og bygningsloven eller i andre sammenhenger vurdert som verneverdig/bevaringsverdig.

Begrepene kulturminner og kulturmiljø er definert i kulturminneloven: «Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Med kulturmiljø menes områder hvor et eller flere kulturminner inngår som en del av en større helhet eller sammenheng.»

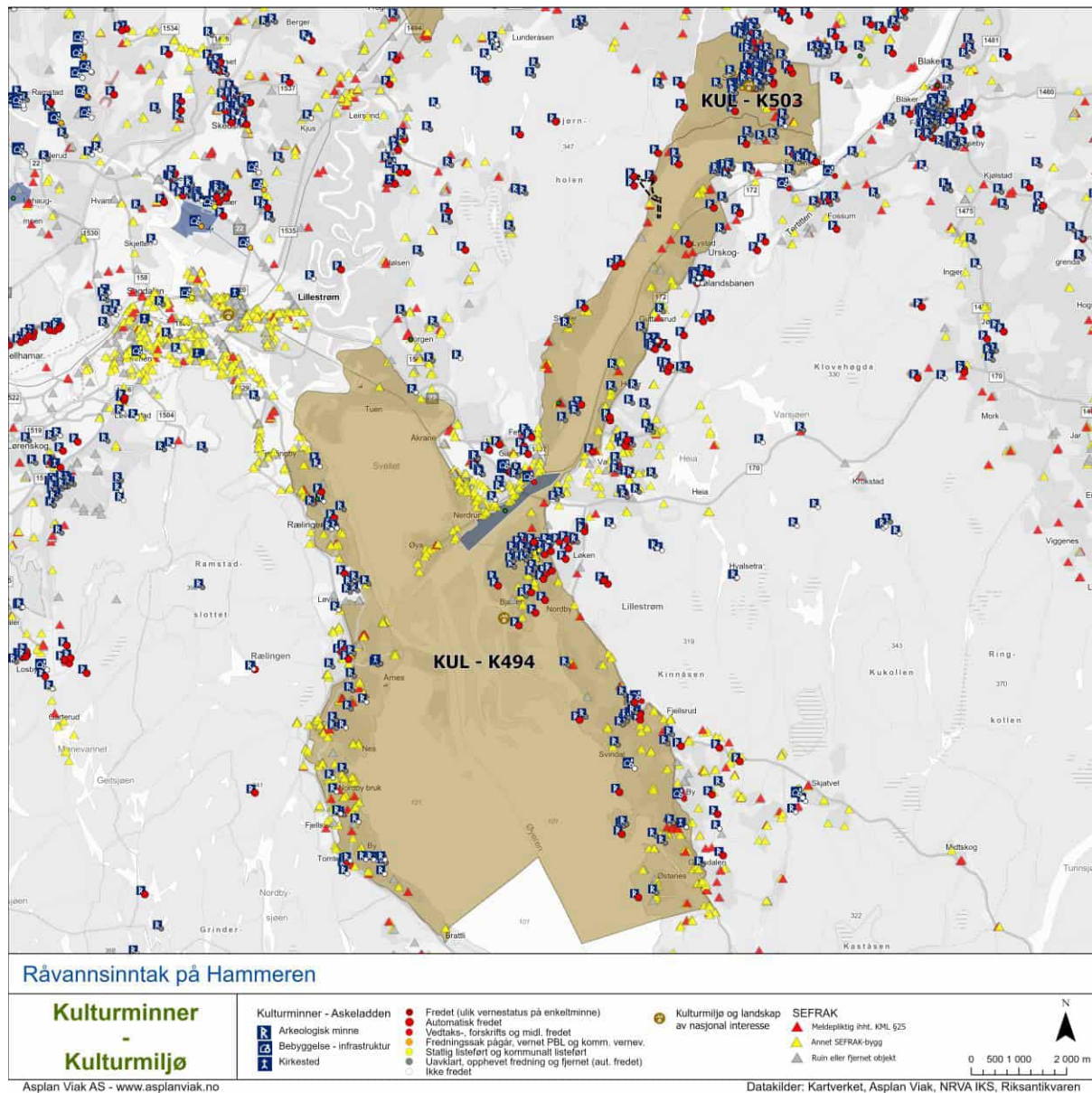
Forvaltningen skiller mellom automatisk fredete kulturminner (også kalt fornminner) og nyere tids kulturminner. Fornminner er kulturminner eldre enn 1537 (reformasjonen), med unntak av stående bygninger og mynter (1650) og samiske kulturminner fra år 1917 eller eldre og kulturminner i vann og vassdrag (eldre enn 100 år). Automatisk fredning gjelder selve kulturminnet og en sikringssone på minst fem meter omkring det inntil rette

forvaltningsmyndighet har bestemt noe annet. Nyere tids kulturminner kan fredes etter vedtak.

Som grunnlag for vurderingene er det hentet inn dokumentasjon av kulturminner og kulturmiljø. Dokumentasjonen er basert på tilgjengelige kilder og litteratur; Riksantikvarens nasjonale kulturminnebase 'Askeladden', nyere tids kulturminner (SEFRAK-registeret). I tillegg er det gjort vurderinger av kulturhistoriske verdier som ikke er i offentlige databaser.

1.1. Dagens situasjon - Kulturhistoriske verdier i plan- og influensområdet

I plan- og influensområdet er det kjent automatisk fredete kulturminner og kulturminner fra nyere tid.

Figur 1-1. De predefinerte kulturmiljøene K494 og K503, med registrerte kulturminner innenfor disse. Kartillustrasjon: Asplan Viak.

Planområdet ligger i hovedsak innenfor kulturmiljø og landskap av nasjonal interesse (K494 Bingsfoss i Glomma - Nordre Øyeren). Innenfor det avgrensede kulturmiljøet er det registrert 130 arkeologiske kulturminner, seks kirkesteder og fire lokaliteter med bebyggelse og infrastruktur. Kulturmiljø Sørumsletta (K503) ligger nord for K494, og grenser til dette, slik at det fremstår som ett sammenhengende kulturmiljø. Sørumsletta var et maktsenter i jernalder og middelalder og er nevnt i sagaene. Det åpne sammenhengende jordbrukslandskapet har lang kontinuitet og svært stor tetthet av fornminner, spesielt fra jernalder. Den godt bevarte middelalderkirken med sin sentrale

plassering i landskapet, var en av tre hovedkirker på Romerike, og storgården Sørumsand var sete for adelsslekten Sudreimsætta.

De bevarte anleggene ved Bingen lenser og Fetsund lenser, sammen med rester etter sagbruk og tømmertransport, er en svært viktig del av den nasjonale fortellingen om Norge som trelastnasjon. Her møtes tømmerfløting og tømmerfortsatt og frakt på vann. Dette landskapet gir et svært godt bilde av sammenhengene mellom natur og kultur i det som en gang var landets største næring. Dette er det eneste området i landet der så mange elementer fra denne historien fortsatt er bevart. Det er sannsynligvis også det eneste, eller et av få, som er bevart i verden av denne størrelsen og utstrekningen.

Der Glomma møter Øyeren i nord finner vi Nord-Europas største innlandsdelta, et landskap som domineres av mange øyer og sandbanker med strandområder rundt. Skogsområder omkranser store deler av landskapet, og skogen har alltid vært en viktig ressurs. Treslagene som ble brukt til materialer for tusen år siden vokste ofte langt fra bosetningsområdene. Derfor er det sannsynlig at tømmerfløting, der det var mulig, allerede da var en viktig transportmåte.

Det har vært fløtet store mengder tømmer i Glomma gjennom flere hundre år. Skriftlige kilder dokumenterer fløting ved Bingen lenser tilbake til 1500-tallet, men antagelig startet det tidligere. Bingen lenser ligger ute i Glomma ved tettstedet Sørumsand. De majestetiske steinkarene er godt synlige i landskapet. Ved strandbredden på begge sider av Glomma er lenseplasser (fløterbruk) og hvilebrakker for arbeiderne på anlegget fortsatt bevart.

I 200-300 år ble tømmeret sortert ved Bingen lenser, et lenseanlegg nedenfor Bingsfossen. Kongsvingerbanen kom i 1862, og Fetsund ble valgt som krysningssted over Glomma. I 1860-1861 ble hovedlensene flyttet til Fetsund og Bingen lenser ble da en atthaldslense som stoppet tømmeret. De første dampagene ble bygd ved Nitelvas bredder på stedet som etter hvert fikk navnet Lillestrøm. Da ble også Glomma det vassdraget i Norge som fraktet mest tømmer, og Bingen- og Fetsund lenser ble et viktig knutepunkt.

Byggingen av jernbanebrua over Glomma ved Fetsund førte til at mye av virksomheten ved Bingen ble flyttet til Fetsund. Bingen lenser fungerte da som et stort tømmerlager som slapp dagsrasjonene med tømmer nedover elva til Fetsund. Ved Fetsund lenser ble tømmeret sortert, buntet og slept videre nedover Øyeren til Østfold eller til lokale sager. Like utenfor KULA området, nært opp til Bingen lenser, ligger startstedet for den smalsporede jernbanen Urskog Hølandsbanen/Tertitten som i sin tid ble bygget for tømmertransport og som knytter området til Haldenkanalen i Østfold. Bingen- og Fetsund

lenser er tett knyttet til hverandre historisk og sporene fra begge er godt synlige i landskapet. I 1985 ble driften ved anleggene lagt ned og tiden da tømmerselepene gikk nedover Øyeren var over.

Det som fortsatt er bevart av fløtingsanlegget på Fetsund består i dag av 2,5 km anlegg i vann, \ 25 bygninger, 12 stålbåter og 23 robåter. I tillegg ligger det kulturminner som lenseplasser, bygninger tilhørende lenseanlegg og rester etter sagbruk i og langs Glomma, forbi Hammeren og opp til Bingsfossen.

Figur 1-2. De gjenværende 51 lensekarene ved Bingen slik de i dag kan ses fra Korpefjellet ved Rømuas utløp.. Kilde: Bingen lenser. Foto: Bjørn Rehoff Larsen.

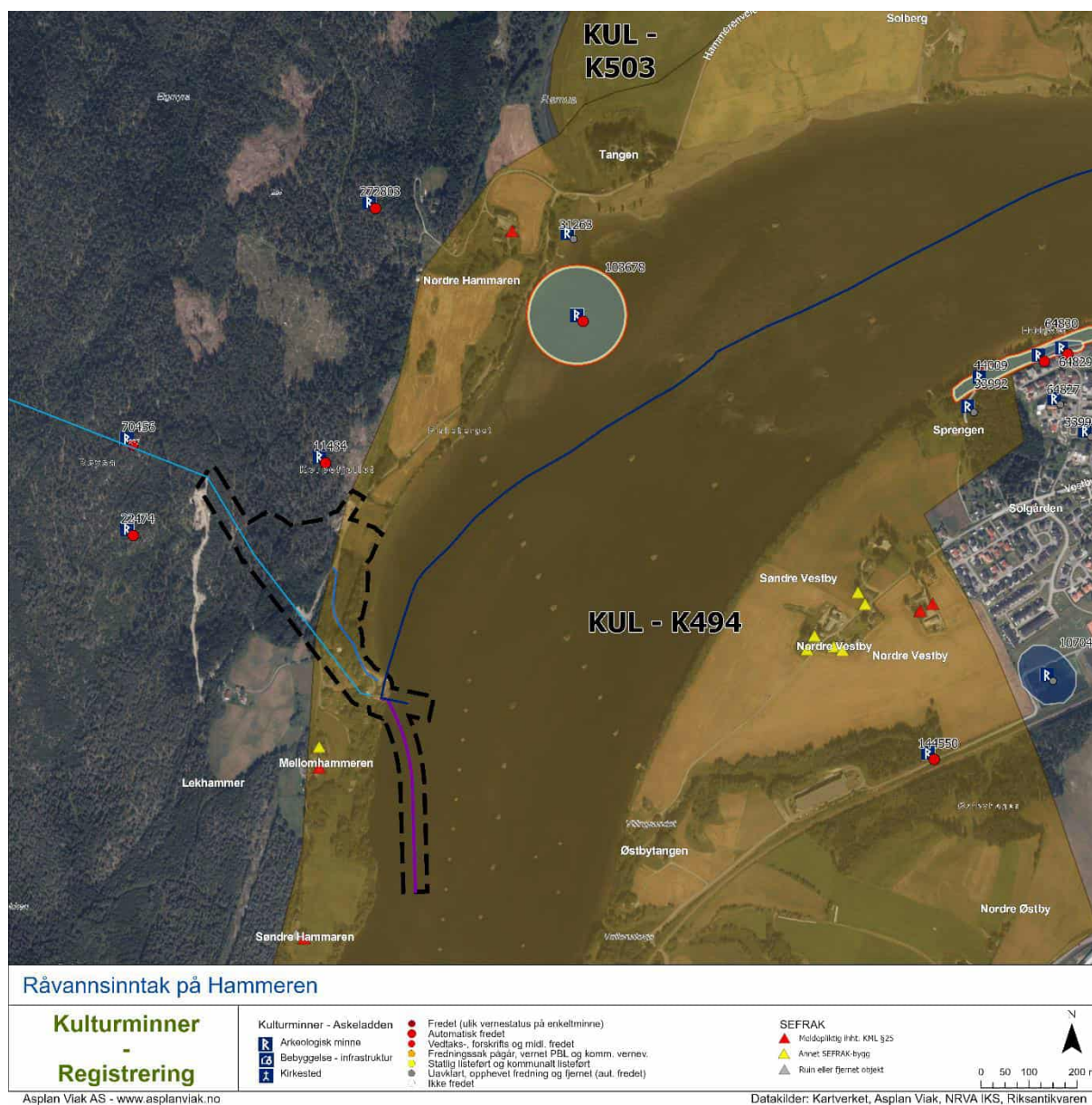
Figur 1-3. Stengerekka eller Tikarsrekka mellom Vestby og Hammeren, ved Fiskeberget, består av 10 lensekar med dobbeltlenser imellom. Her ble tømmeret holdt tilbake og sendt i daglige porsjoner på ned til lensearbeiderne ved sorteringa i Fetsund. Kilde: Bingen lenser. Foto: Dag Nordsveen.

I tunene både på Nordre Hammeren, Mellomhammeren og Søndre Hammeren er det verneverdige bygninger knyttet til gårdsbosetningen på 17- og 1800-tallet. På Nordre Hammeren står det et bolighus fra 1800-tallet, andre kvartal. På Mellomhammeren bolighus fra siste del av 1700-tallet og driftsbygning fra tidlig på 1900-tallet. Det SEFRAK-registrerte bolighuset på Søndre Hammeren har ikke opplysninger om alder. I alle tunene er det SEFRAK-registrerte bygninger som er meldepliktige, jf. KML § 25.

Det er ingen kjente automatisk fredete kulturminner som har behov for særlig vern i det varslede planområdet, men i nærområdet er det kjent flere fredete kulturminner. I lien vest for gårdstunene ligger det fire lokaliteter med automatisk fredete gravrøys fra jernalder (Id 70456, 11484, 22474 og 272803).

Tabell 1-1. Tabell over registrerte kulturminner i plan og influensområdet, Hammeren. Kilde: Riksantikvaren
<http://askeladden.ra.no/sok/>

Askeladden ID	Lokalitet	Vernestatus
70456	Røysa. Gravrøys, Leikhammer. Diameter 10m, høyde 1-1,7m. Vidt utsyn Nordøstover. I nordøst bl.a. Sørums kirke, og i øst, Glomma og dens østre bredd. Bronsealder - Jernalder.	Automatisk fredet
11484	Korpefjellet. Gravrøys, Hammeren nordre. Helt ute på brinken liggere en liten rundrøys, lett synlig. Diameter 5-6m, høyde 0,4m. Nord-sør gående markert åsrygg som faller bratt av mot Glomma og den dyrka strandterrassen nedenfor. Bronsealder-Jernalder.	Automatisk fredet
22474	Gravrøys, Leikhammer. Rundrøys ligger på bergrygg som faller bratt av i avsatser mot øst. Diameter 10m, høyde 0,75m. Utsikt mot Glomma og dens østre bredd i øst og sør. Bronsealder - Jernalder.	Automatisk fredet
272803	Gravrøys, Hammeren nordre. Tydelig oppbygget røys. Diameter 3m, høyde 0,9m. Nord-øst-gående markert åsrygg som faller bratt av mot Glomma og den dyrka strandterrassen nedenfor. Vid utsikt mot Glomma i øst.	Automatisk fredet
103678	Bingen. Skipsfunn. Kulturminne under vann, båtfunn. Funn av stokkebåt datert til 170 f.Kr. Norges eldste kjente bevarte båt. Opprinnelig lengde ca. 11 m, 9,75 m bevart. 0,75 m bred, 0,45 m høy. Hevet 19.06.1997. Konserverte og utstilt ved NSM.	Automatisk fredet
31263	Funnsted, Hammeren nordre. Løsfunn. På det tidspunkt befaringen fant sted hadde vannet begynt å stige, men det var helt klart en stokkebåt som lå der. Det var vanskelig å anslå lengden idet vannet stod over ripa, men begge stevnene stakk over vannet. Uviss tid.	Uavklart

Figur 1-4. Kulturmiljø og kulturminnelokaliteter i plan- og influensområdet. Illustrasjon: Asplan Viak.

Området har stor tidsdybde. Langs Glomma, ved Bingen og Hammeren finner vi gravrøyser, Romerikes eneste kjente helleristninger med motiver av blant annet en båt, og funnstedet for Norges eldste båt; Sørumbåten. Dette er en stokkebåt fra ca. 170 år f.Kr. Nord for området, like ved Sørums middelalderkirke, ligger Sørums gård som var setegård for Suderheimsætten, en av de rikeste adelsslektene i Norge i middelalderen. I området rundt Sørums kirke er det en uvanlig høy tetthet av kulturminner som viser hvor viktig dette stedet har vært i lang tid.

Figur 1-5. Sørumbåten (stokkebåt i eik) fra eldre jernalder er i dag utstilt på Norsk Maritimt Museum. Foto: Norsk Maritimt Museum.

Hovedstrukturen i det kulturhistoriske landskapet er vannveiene som omfatter Nordre del av Øyeren og innsjøens møte med de omkringliggende elvene Glomma og Nitelva/Leira. Landskapet domineres også av øyene i deltaet i Nordre Øyeren og strandområder rundt. Tømmersorteringsanleggene la grunnlaget for mye av tettstedveksten som omkranser dette landskapet. Omfattende drift og tidlig industri knyttet til skogbruket i denne delen av Glommavassdraget, har preget landskapet i Nordre Øyeren. Sentralt i Glommavassdraget ligger Bingen lenser, og Fetsund lenser med landskapet rundt. Her møtes tømmerfløting og tømmersortering og frakt på vann.

Store deler av Nordre Øyeren er vernet som naturreservat og Fetsund lenser, med lenseanlegget i elva og omkring 20 bygninger på nordvestsiden av elva, er fredet etter kulturminneloven. Fetsund lenser er et av de 15 anleggene som inngår i Riksantikvarens bevaringsprogram for tekniske og industrielle kulturminner. Områdereguleringsplan for Bingen lenser og områdene langs Glomma ble vedtatt i 2020 med formålet å sikre bevaring av kulturminner med mer, og legge til rette for friluftsliv. KUL K494 ble vedtatt 01.09.2021.

Disse anleggene, i sammenheng med andre kulturminnelokaliteter i området, er **vurdert å ha nasjonal verdi** som representanter for virksomheter og næringer som har vært vesentlige for Norges utvikling som industrinasjon, og for utviklingen av det moderne Norge. Både kunnskapsverdi, opplevelsesverdi og bruksverdi er vurdert som stor. Samlet er kulturminnene og kulturmiljøet i plan- og influensområdet vurdert til **stor verdi**.

1.2. Planforslagets virkninger for kulturminner og kulturmiljø

Det er ikke kjente automatisk fredet kulturminner som blir direkte berørt av tiltaket. Tre av fire gravrøyser i plan- og influensområdet ligger i god avstand til tiltaket. En av røysene (Id 272803) ligger noe tettere på tunnelportal og riggområde, men høyere i terrenget. I anleggsperioden også noe støy og støv. Lokaliteten der den automatisk fredet stokkebåten ble funnet ligger i god avstand til planområdet.

Verneverdige bygninger og bygningsmiljø fra 17- og 1800-tallet og tidlig på 1900-tallet blir i liten grad påvirket av tiltaket. Gårdstunene ligger i god avstand til tiltakene i planområdet.

Det er spesielt sammenhengene mellom de ulike kulturmiljøene i området som er mest sårbare for endringer og som vil kunne påvirke opplevelsen og forståelsen av det kulturhistoriske landskapet og anleggene. Tiltakene i planen vil i ubetydelig grad endre disse sammenhengene.

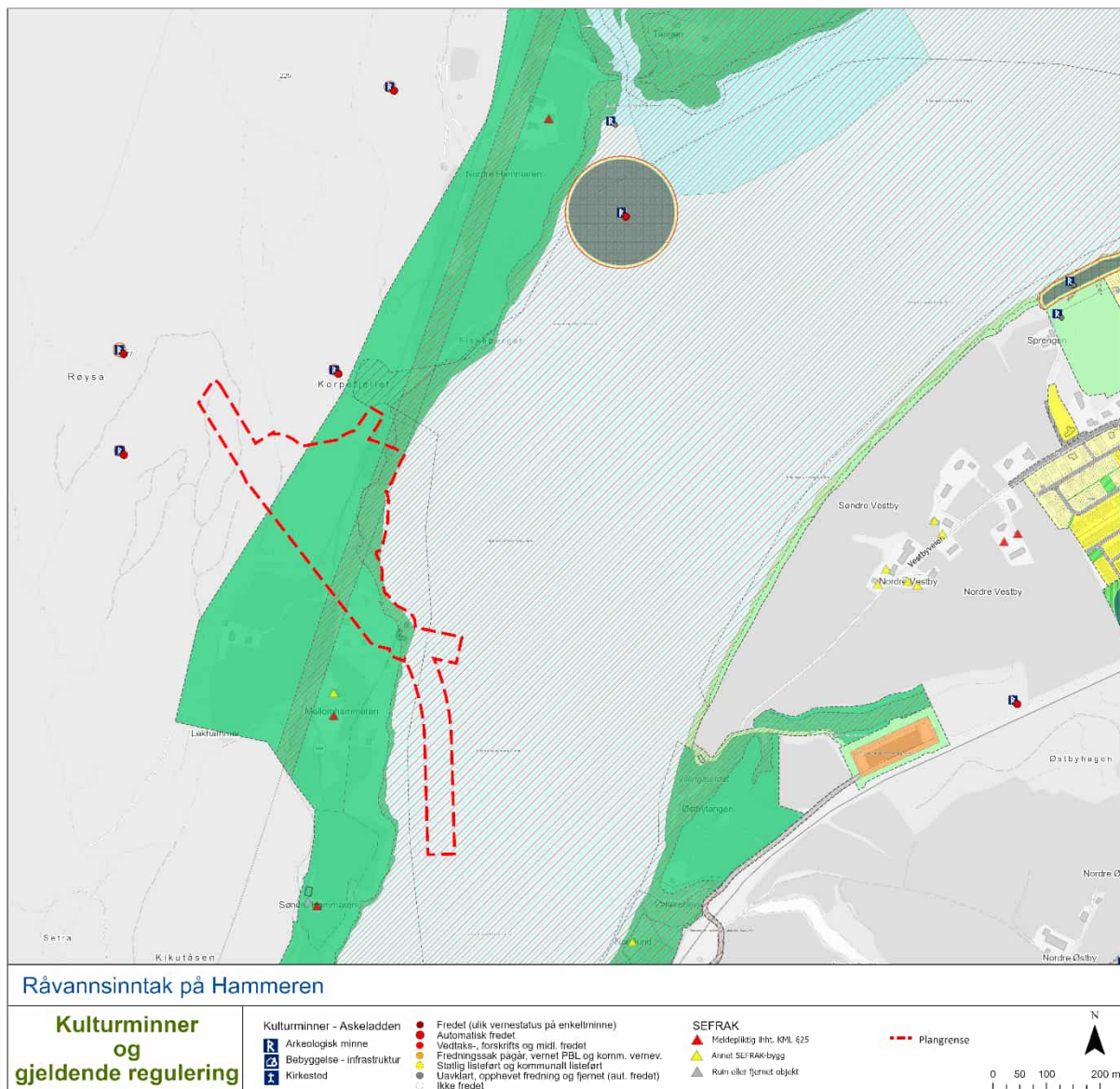
Enkeltelementer knyttet til fløting og sagbruksvirksomheten, både installasjoner og byggverk i Glomma og på land blir ikke direkte berørt av tiltak. Dette gjelder blant annet lenseanlegg, tekniske innretninger, murer, veifar, brygger, verkstedbygninger, hvilebrakker, lenseplasser og andre bygninger. Tiltaket innebærer nye inntaksledninger, en i Glomma øst mot lenseanlegget og en i Glomma sørover. Inntaksledningene får nærføring til lenser og stokker i Glomma. Planen legger opp til sikringstiltak/overvåking i anleggsfasen i forbindelse med opparbeidingen av tiltak i Glomma.

Det er viktig at sammenhengene mellom enkeltelementene, anleggene og vannstrengen bevares. Tiltakene i planen vil i liten grad virke inn på denne sammenhengen.

Planforslaget er vurdert til å ha ubetydelig påvirkning på kulturminner på land – gravminner fra bronsealder/jernalder og bygninger og bygningsmiljø. Automatisk fredet båt (båndlegging) ligger i god avstand til tiltak innenfor planen, og blir ikke berørt.

Tiltakene i planen er vurdert til ikke å ødelegge eller forringe sammenhengene mellom de ulike elementene og lesbarheten i det kulturhistoriske landskapet.

Ingen kulturminneverdier blir direkte berørt av planforslaget. Virkningene er knyttet til nærføring og noe negativ visuell påvirkning på enkeltelementer innenfor et større sammenhengende kulturmiljø. Samlet er virkningene av planforslaget vurdert til å ha **ubetydelig negativ virkning for kulturminner og kulturmiljø**. Det vil være noe mer negativ påvirkning på kulturminner og kulturmiljø i anleggsfasen.

Figur 1-6. Områdereguleringsplan for Bingen lenser og områdene langs Glomma ble vedtatt i 2020 med formålet å sikre bevaring av kulturminner med mer, og legge til rette for friluftsliv. Illustrasjon: Asplan Viak.

Viken fylkeskommune vurderer at undersøkelsesplikten etter kulturminneloven § 9 delvis er oppfylt gjennom arkeologiske registreringer utført i 2021 i forbindelse med byggesak for råvannstunnel og teknisk infrastruktur i Tretjerdalen-Røysa. Ut fra kildesøk, topografi og mengden moderne inngrep i deler av planområdet vurderes potensialet for at det skal eksistere ukjente automatisk fredete kulturminner her som relativt lavt. En nærmere arkeologisk utredning vil derfor ikke være nødvendig.

1.3. Skadereduserende tiltak

I utforming av planer er det et generelt prinsipp å dempe negative virkninger på kulturminner og kulturlandskap. En god landskapstilpasning reduserer negative konsekvenser. Rigg- og deponiområdet bør legges til allerede berørte arealer. Skadereduserende tiltak knyttet til kulturminner og kulturmiljø er nært knyttet til både naturlandskap og kulturlandskap. Skadereduserende tiltak knyttet til fagtema landskapsbilde vil derfor i mange tilfeller ha virkning også for fagtema kulturmiljø innenfor samme landskapsrom.

I de delene av planområdet hvor tiltaket får nærføring til kulturminneverdier, bør det gjøres nødvendige tilpassinger av terrenget som kan opprettholde og ivareta det opprinnelige visuelle inntrykket lenseanlegget har, slik at tiltak ikke vil virke dominerende i kulturlandskapet.

Det er viktig å sikre god terreng- og vegetasjonsskjerming i buffersone mellom tiltaksområdet og kulturmiljø/kulturlandskap. Høy kvalitet på tiltaket, både når det gjelder utforming og materialbruk, vil være viktige skadereduserende tiltak for kulturmiljø. Konstruksjoner må ha god arkitektonisk utforming. Nye installasjoner, slik som for eksempel gjerder og belysning, må i størst mulig grad hensynta og innordne seg viktige kulturmiljø og kulturlandskap.

Ved tiltak nær automatisk fredete kulturminner, verneverdige bygninger eller andre verneverdige objekter/elementer, vil midlertidige sikringstiltak være et viktig skadereduserende tiltak. De delene av Bingen lenser som ligger innenfor eller like utenfor planområdet må sikres/overvåkes i anleggsperioden. Synlige tiltak, som for eksempel lufterør eller andre installasjoner, må tilpasses kulturmiljøet. I forhold til Bingen lenser er det gunstig at eksisterende inntaksledning blir liggende.

I vurderingen er det forutsatt at tunnelmasser blir transportert ut av området til godkjente deponi. Rigg og eventuelt plassering av masser i deponi må legges godt i terrenget med god landskapstilpasning. Riggområde/deponi bør tildekkes med stedegne masser i permanent situasjon eller tilrettelegges for landbruk (jordbruk/skogbruk). Det er viktig at deponi lukkes etter deponering.

I vedtatt områdereguleringsplanen for Bingen lenser ligger det en hensynssone H570, bevaring kulturmiljø. Den delen av hensynssonen som ligger innenfor planområdet bør videreføres i planforslaget med bestemmelser.

Kilder

Hvis relevant. Dette skal da være siste kapittel i notatet. Fyll inn kilder eller slett:

- Bingen Lenseminneforening. <https://www.bingenlenser.no/>
- Den nasjonale kultminnebasen «Askeladden». <https://askeladden.ra.no/>
- Norsk Maritimt Museum. <https://marmuseum.no/>
- SEFRAK-registeret